

OCJENE I PRIKAZI

Drugi beramski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis iz 15. stoljeća. I. dio, sv. 1. Faksimil, sv. 2. Transliteracija. Priredio Milan MIHALJEVIĆ. Staroslavenski institut – Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo, Zagreb 2018., 580 str.

Drugi beramski breijvar. Hrvatskoglagoljski rukopis iz 15. stoljeća. II. dio, sv. 1. Faksimil, sv. 2. Transliteracija. Priredio Milan MIHALJEVIĆ. Staroslavenski institut – Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo, Zagreb 2019., 383 str.

Među hrvatskoglagoljskim brevijarima *Drugi beramski brevijar* iz 15. stoljeća zauzima posebno mjesto. Vrlo je rano, zbog sadržaja i lijepog pisma, privukao pozornost istraživača srednjovjekovne hrvatske glagoljske pismenosti. Stoljećima su stanovnici Berma slušali iz te knjige poruke mudrosti i upute za bolji život.

Brevijar se od sredine 19. st. nalazi u središnjoj slovenskoj knjižnici u Ljubljani (Narodna in Univerzitetna knjižnica, NUK), gdje se čuva pod signaturnom oznakom *Ms 163*. Tamo je dospio s knjižnicom slovenskoga bibliofila i mecene Sigismunda Zoisa (1747. – 1819.), zajedno s još dva glagoljska misala, s *Prvim beramskim brevijarom* s kraja 14. st. i glagoljskom *Postilom* iz 1627. koju je prepisao plovani ledenički Juraj Črnić. Uz to, u Zoisovu zbirku dospjeli su i brojni fragmenti koje su mu nabavljali antikvari i trgovci starinama. Među njima fragmenti znamenitoga homilijara iz 13. st. (dva lista), koji je objavio Pavel Josef Šafařík, na počecima proučavanja glagoljice, kao slavenskog pisma i teksta iz duboke starine. Iz *Drugoga beramskog brevijara* Vatroslav Jagić je objavio apokrif *Protoevanđelja Jakovljeva* (*Archiv für slavische Philologie* XXV, 1903, 36–47). Ivan Berčić je 1864. objavio jednu homiliju sv. Bede na Matejevo evanđelje, a zatim i *Dvije službe rimskoga obreda*.

Beram, nekoć gradić, danas je naselje u središnjoj Istri, 5 kilometara udaljen od Pazina, na cesti prema Poreču. Nastao je na mjestu pretpovijesne gradine, o čemu svjedoče arheološki nalazi iz brončanoga doba. Do 10. st. u posjedu je tršćanskih biskupa, a nakon toga u sastavu Pazinske knežije. Bio je na granici mletačkih i austrijskih posjeda u Istri, te zato često napadan, spaljivan i razaran. Početkom 16. st. Mlečani su ga nakratko zauzeli. Za jedne provale Turaka u Istru opustošen je i spaljen (1511.). Naseljavanje žitelja započelo je kad je uz gradske bedeme izgrađen kaštel. Teško je stradao za vrijeme Uskočkih ratova u Istri (1615.–1617.).

Župna crkva potječe iz 1431., a za svog ju je gotovo četrdesetgodišnjega župnikovanja u Bermu (od 1890. do 1929.) proširio i obnovio Josip Grašić (Grašič), Slovenac. Na glavni je oltar obnovljene crkve postavljena velika slika sv. Martina slikara Celestina Medovića. Grašić je organizirao crkveni, društveni i politički život u svoj župi i uopće u središnjoj Istri, a posebice je skrbio za crkvu sv. Marije na Škrilinah. Ta je hodočasničku crkva smještena na groblju poznata po kasnogotičkim slikama (uključujući poznati *Ples mrtvaca*) majstora Vincenta iz Kastva.

Na život je Berma duboki trag ostavio jedan nemili događaj iz 1929. godine. Za talijanske su okupacije među omladinom organizirane skupine koje su ometale fašističke vlasti. Kad su fašisti prisilno tjerovali Beramce na izbore u Pazin, omladinci su zapucali i jedno tane, odbivši se o kamen, ranilo je dva seljaka od kojih je jedan umro. Uhvaćen je, na granici, Vladimir Gortan koji je nakon toga događaja pokušao pobjeći u Jugoslaviju. On nije bio među onima koji su htjeli opomenuti seljake da ne idu na izbore, ali je unatoč tome uhićen, osuđen na smrt i pogubljen 1929. (podno Berma podignuto je njemu u spomen monumentalno obilježje 1953.). Nakon pogubljenja Vladimira Gortana mnogi su istaknutiji ljudi iz Berma, radi osobne i građanske sigurnosti, pobjegli iz Istre u Jugoslaviju. Neki su se zadržali u Sloveniji, drugi su se raspršili diljem svijeta. Tako je od tada Beram postajao sve siromašniji, pustiji, zapušteniji da bi prema popisu stanovništva iz 2001. župa imala svega 251 stanovnika. Jedan od onih koji su u doba neposredno nakon Gortanova pogubljenja morali pobjeći iz Berma bio je i Josip Grašić. Nakon odlaska, praktički do smrti (1949. u Braniku pokraj Kranja), Grašić je surađivao na izdavanju kalendara *Danice* i drugih hrvatskih knjiga koje su u Istru dolazile iz Trsta i Zagreba.

Beram je bio glagoljaško središte kroz dugi niz stoljeća. O tome svjedoče glagoljske knjige koje potječu iz Berma: dva krasna misala, dva znamenita brevijara, jedna glagoljska *Postila* i brojni fragmenti. Iz Berma je i nekoliko

kamenih spomenika koji su ostali u Bermu, dok su knjige odnesene i prodane bibliofilima. Bolje nego da su uništene, jer se i to događalo.

Mladi glagoljaši u Istri i Dalmaciji učili su latinski u crkvenim školama, pa su ga prihvatili i u liturgiji.

Tek s hrvatskim narodnim preporodom nastojalo se oživjeti staru glagoljašku tradiciju. Ivan Milčetić u svojoj *Hrvatskoj glagoljskoj bibliografiji* (1911) svjedoči da su nasljednici hrvatskih glagoljaša stare pergamentne listove davali pobožnim ženama da si od njih sašiju opanke. I moja mi je majka, nećakinja supetarskog župnika, pričala kako je prethodnik njezinog ujaka ženama davao listove knjiga kojima su one povezivale vunu ili kudjelju uz preslicu. Kodeksi koji su bili u knjižnicama kaptola (Vrbnik, Novi Vinodoksi i drugdje) sačuvani su do danas. Sakupljači starina kupovali su dragocjene kodekse. Danas se pojedini glagoljski rukopisi i poneki samostalni listovi na aukcijama prodaju knjižnicama i kolekcionarima po vrlo visokim cijenama.

I u naše dane u Vrbniku, na otoku Krku, na Veliki tjedan, brojni vjernici (manje) a vjernice (više), prate obrede Velikog tjedna, s biblijskim čitanjima i homilijama, koje neki pjevači znaju napamet. Tako je bilo u nekim davnim glagoljaškim središtima, pa tako i u Bermu. Od malih slušača postali su *žaknići* (ministranti), neki zatim i *žakni* (đakoni), i na kraju svoga mladenaštva popovi glagoljaši. Možda je za mnoge to bavljenje čitanjem i pjevanjem u crkvi bio bijeg od pluga i motike, ali doista svećenički poziv bio je jedini sigurni put među prosvjetitelje i na osobno posvećenje i za dobrobit župe, biskupije, svoga naroda. Glagoljske knjige trajni su svjedoci da je riječ iz tih knjiga bilo živo svjetlo i duhovna hrana i za duhovnike i za vjernike jer je stara hrvatska riječ, u pismu svetoga Ćirila i biblijskim tekstovima njegova brata Metoda, trajno obilježila naš narod, od tih davnih stoljeća do danas.

Iako *breviarium* izvorno znači 'kratak popis' (misli se: knjiga potrebnih za bogoslužje), brevijari su kroz stoljeća narasli – sadržajem i vrsnoćom tekstova – na knjižnicu izabраниh biblijskih i legendarnih tekstova, čitanja i molitava koje su raspoređene po danima kroz crkvenu godinu i po satima u danu. Brevijar je najčešće imao dva dijela: temporal (koji sadrži čitanja za nedjelje i blagdane kroz godinu) i sanktoral (sa službama svetima kroz godinu). Takav je brevijar bio sastavljen u Rimu u 13. st. te je nazvan »brevijar po običaju (*zakonu*) rimskoga dvora«. Opsežan brevijar, sažet u jedan svezak, počeli su upotrebljavati franjevci: prvo, zato što su često putovali izvan samostana proseći za siromašne i pomažući potrebnima; a drugo, zato što se mogao nositi u habitu te je mogao biti stalno pri ruci imatelju knjige, kao prijatelj za molitvu i razgovor. Za razliku od velikih knjiga koje su čitane u koru i iz kojih je više svećenika ili redovnika

(*braće*) zajedno ili izmjenično čitalo ili pjevalo oficije (*službe*), brevijari u malom formatu bili su suputnici na putu misionarima i propovjednicima.

Pred nama je u preslici (faksimilu) i prijepisu na latinicu kapitalno djelo naše srednjovjekovne pismenosti: četiri golema sveska. Knjige s faksimilom krasno su otisnute, s inicijalima u više boja i rubrikama, naravno, otisnutima crvenom bojom. Transliteraciju tekstova *Drugoga beramskog brevijara* proveo je kolegij od 16 znanstvenika (Vesna Badurina Stipčević, Ivan Botica, Margaret Dimitrova, Marija-Ana Dürriegl, Iskra Hristova Šomova, Ana Kovačević, Kristijan Kuhar, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Andrea Radošević, Marinka Šimić, Jozo Vela, Jasna Vince, Josip Vučković, Sanja Zubčić i Mateo Žagar) u prvome svesku i 13 (Vesna Badurina Stipčević, Ivan Botica, Marija-Ana Dürriegl, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Andrea Radošević, Marinka Šimić, Jozo Vela, Jasna Vince, Josip Vučković, Sanja Zubčić i Mateo Žagar) u drugome svesku. Uz voditelja Centra, glavnoga urednika i priređivača Milana Mihaljevića u uređivanju ovoga djela sudjelovalo je više znanstvenika (Vesna Badurina Stipčević, Ivan Botica, Ante Crnčević, Marija-Ana Dürriegl, Milan Pelc i Mateo Žagar), a na djelu su također stručno surađivali Ljiljana Mokrović i Antonio Magdić. Na kolacioniranju transliteriranog teksta oba dijela brevijara radili su Milan Mihaljević, Sandra Požar, Ana Šimić, Marinka Šimić i Jasna Vince, a Jozo Vela i Sanja Zubčić sudjelovali su u kolacioniranju sanktorala. U izradi bibliografije oba dijela radili su Vesna Badurina Stipčević, Marija-Ana Dürriegl, Kristijan Kuhar, Ljiljana Mokrović i Andrea Radošević. Riječ je o suradnicima Znanstvenog centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo među kojima je, osim članova Staroslavenskoga instituta, više znanstvenika iz Hrvatske i inozemstva kojima je glagoljica i ljubav i strast. Riječ je o 28 suradnika: osim članova Staroslavenskog instituta lijep skup znanstvenika iz drugih znanstvenih institucija – 4 iz Zagreba i po jedan iz Pazina i Zadra, a iz inozemstva jedan suradnik iz Beča, jedan iz Češke te dvije suradnice iz Sofije, koji su spremni nastaviti raditi na proučavanju hrvatskoglagoljskih spomenika u krugu ekipe u Staroslavenskom institutu.

Tekst je *Drugoga beramskog brevijara* pisan u dva stupca, s po 33 redaka u stupcu. Taj se brevijar sastoji od dva dijela. Prvi ima 264 pergamentnih listova i sadrži temporal (*Proprium de tempore*) te počinje uobičajenom rečenicom *V' ime Božie i svete Marie. Amen. Počētie br'v'jala po zakonu Rim'skago dvora*. U toj redakciji temporalala biblijska su čitanja kratka, kao uvodni citat iz Biblije, nakon čega slijede homilije za cijelu godinu. Drugi dio, koji je dragocjena knjiga za hrvatsku hagiografsku književnost, sadrži službe svecima (*Proprium sanctorum*) i taj dio ima 176 listova, a počinje riječima: *Počētie služab' ot sve-*

tac' po v'se leto po Zakon' rim'ski, što je *Proprium sanctorum*. Inicijali su crtani crvenom, plavom i smeđom (sepija) bojom. Prvih 40 listova pisala je nemarnija ruka, a ostalo je pisala bolja ruka te se kodeks odlikuje uglednim pismom.

U brevijaru su brojni kraći biblijski tekstovi, kao uvod u homilijar. Josip Vajs u svojoj je monografiji o najstarijem glagoljskom brevijaru (1910.), potanko opisao te biblijske lekcije. On je primijetio da je od 232. lista do kraja u ovaj kodeks privezan fragment nekoga drugog brevijara. Vajs je naglasio i da se u ovom brevijaru nalazi Salamonova *Pjesma nad pjesmama*, uz blagdan Rođenja Bogorodice Marije, u lekcijama oktave i povečerja. Druga je posebnost ovoga znamenitog brevijara da se u njemu nalazi tekst tzv. *Panonske legende*, to jest *Žića svetog Ćirila*. Taj je tekst privukao pažnju vrlo rano te ga je za objavljivanje bio priredio Ivan Berčić, nakon čije ga je smrti objavio Vatroslav Jagić. U brevijaru se nalazi i znamenita staroslavenska legenda o svetom Većeslavu (Václavu), češkom knezu i mučeniku koju je izdao Vatroslav Jagić.

Da je brevijar služio u Istri, i to u Bermu, svjedoče brojni zapisi popova glagoljaša, *žakana* i *žaknića* (studenata, đaka) koji su učili u Bermu od početka 16. stoljeća nadalje. To upućuje na to da je u Bermu (kao i u Roču) postojala škola za odgoj popova glagoljaša. Učili su čitati, a zatim i pisati glagoljicu ustavnim, uglednim liturgijskim pismom, ali su učili i čitati i pisati brzopisnu, kurzivnu glagoljicu te su neki od njih postali i notari – javni bilježnici, sa svjetovnom i crkvenom ovlašću. Vjerojatno je jedan od zadataka mladih glagoljaša bio sebi prepisati misal i brevijar zbog čega su nabavljani oni glagoljski kodeksi iz kojih će mladi glagoljaši ne samo učiti nego se i ugledati u pismu, iluminaciji (ukrasima, minijaturama i inicijalima), kao i u izboru i sadržaju svetih tekstova.

Tako je Gašpar Hrastić, čije ime nalazimo zapisano na više mjesta, upisao: »sie pisah ja žakan Gašpar Hrastić / njemu je zemlja mat, grob hiša, grehi bogatastvo«. Zapisao se i neki Guštin, žakan Levca Križanića, kanonika žminjskoga. I Levac Križanić se također, kao žakan, zapisao u ovaj brevijar. Zatim još: žakan Vid iz Zarečja; pop Kirin, plovani u Bermu, unuk nekoga Blagonića iz Padove (Kašćerge). Neki zapisi govore o nesrećama, bolestima i kugi: »1601. miseca agušta dan 4, kada ja pop Martin Milohanić, plovani (v) Bermi va to vrime, zapisah ovo, a to va to vrime biše velika kuga v Terste i po veće mesti... I biše čuda vina se shabilo [tj. pokvarilo]«. Iako su nesreće i smutnje bila česta pojava, ipak se ne zaboravlja vino: »1600... Pop Martin Milohanić, plovani (v) Berme va to vrime pisah pijući dobro vino«.

Neki su istraživači te zabilješke posprdno nazvali *škaraboči* (tj. bezvezarije), ali biti zabilježen u svetoj knjizi, misalu i brevijaru, ili na freskama u crkvi

svete Marije na Škrilinah značilo je, imenom i prezimenom, ostati u svetoj knjizi i u svetom društvu. Tko god je nekoć pročitao te zabilješke imao je prema njima poseban odnos i tako sve dok te knjige nisu izgubile svoju upotrebnu vrijednost, a to je bilo kad su došle tiskane knjige, odobrene od crkvenih vlasti. No, s glagoljskim knjigama nakon Tridentskoga koncila glagoljaši nisu bili zadovoljni, jer su umjesto hrvatske redakcije čitali svete poruke u rusko-slavenskim preinakama svetoga teksta. Tako su dragocjeni stari rukopisi počeli nestajati, budući da više nisu bili u upotrebi. Sve su naknadne bilješke iz izvornoga teksta u transliteraciji izdvojene i tiskane na čemu je iscrpno radio suradnik Centra Ivan Botica.

U drugome svesku prvoga dijela ovoga izdanja *Drugoga beramskoga brevijara*, u kojemu je transliteracija temporalala, nakon *Predgovora* (5–6) slijede *Načela transliteracije* (7–8), *Naknadni zapisi u prvom dijelu Drugoga beramskog brevijara* (9–11), *Bibliografija* (13–48), opsežan popis tekstova u *Proprium de tempore* (od lista 1 do lista 264; 14–43), *Lectiones biblicae* (44–46), *Sermones* (49), *Homiliae* (47–48). U navedenim se dijelovima nalaze podaci dragocjeni za tekstologiju, uključujući homiletičku literaturu.

U drugome svesku drugoga dijela izdanja *Drugoga beramskoga brevijara*, uz transliteraciju sanktorala nalazi se *Predgovor* (5), *Načela transliteracije* (7–8), *Naknadni zapisi u drugom dijelu Drugoga beramskoga brevijara* (9–10), *Bibliografija* (11–29), popis tekstova *Proprium sanctorum* po mjesecima u godini (12–26), *Lectiones biblicae* (27), *Homiliae* (28), *Sermones* (29) i transliteracija od 1. do 176. lista (33–383).

Pogleda li se ukupni korpus knjiga objavljenih u posljednjih dvadesetak godina na temu hrvatskoga glagoljaštva, nekoliko ih se izdvaja po doprinosu u povećanju prepoznatljivosti glagoljice daleko izvan kruga proučavatelja hrvatskoga glagoljaštva, ne samo u našem narodu nego i u svijetu. Sve su vezane za Staroslavenski institut, a u slučaju ovoga četverosveščanoga izdanja za Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo kojemu je spomenuti institut nositelj. Prvi su se takvi veliki iskoraci zbili u suradnji s Krčkom biskupijom i to u dvama značajnim projektima. Prvi je znanstveni skup *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, održan Zagrebu i Krku 2002., povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademija u Krku i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta u Zagrebu. Na njemu je sudjelovalo 63 izlagatelja iz 15 država, a zbornik s toga skupa (2004.) ima čak 736 stranica. Drugi se zbornik, *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju* (2015.), s ukupno 677 stranica, odnosi na širi raspon tema koje su obrađene na istoimenome znanstvenome skupu održanome u Krku početkom listopada 2012. Na tom je skupu sudjelovalo 32 znanstvenika, od kojih 8

iz inozemstva. Taj niz nastavlja i knjiga Matea Žagara *Uvod u glagoljsku paleografiju*, široko zasnovana, od koje je izašla prva knjiga, s lijepim ilustracijama i odličnim grafičkim priložima, a obrađuje glagoljske spomenike 10. i 11. stoljeća. Važna je posebnost monumentalnoga izdanja koje je sada pred nama u tome što je na njegovu stvaranju združeno radila velika skupina domaćih i inozemnih istraživača i to kroz intenzivnu suradnju dugoga trajanja. Svatko tko iole pozna je izazove takvih pothvata, zna da ih je moguće provesti jedino ako im je na čelu osoba iznimnoga znanstveničkog autoriteta i velikoga osobnog ugleda te ako su suradnici spremni uložiti mnogo svoga truda u mukotrpan i gotovo bezimen rad.

Neka bude spomenuto da će ovo iznimno izdanje uskoro imati i dodatnu, petu knjigu s raspravama i studijama o *Drugome beramskome brevijaru*. Kakvog će biti sadržaja naslućuje se iz rasprava koje su suradnici Znanstvenoga centra izvrsnosti oblikovali tijekom priređivanja ovog četverosveščanog izdanja i predstavili najprije na znanstvenome skupu održanome u Pazinu 2018. godine, a onda (u pisanome obliku) u prošlom i ovom svesku časopisa *Slovo* (70 i 71). Sve te rasprave pokazuju količinu posla i načitanost davnih glagoljaša, ali i proučavalaca naše baštine, kao i važnost ovog i drugih brevijara za povijest naše srednjovjekovne pisane kulture.

Ovo je četverosveščano izdanje *Drugoga beramskog brevijara* bez sumnje kapitalno djelo naše filologije. Kao glavni urednik potpisuje se akademik Milan Mihaljević. Grafički urednik je Milan Pelc, a računalnu je obradu proveo Franjo Kiš. Za nakladnika se potpisuje ravnateljica Staroslavenskog instituta Vida Vukoja. Knjige je tiskala Tiskara u Zelini. Svima njima zahvala za ovaj jedinstveni pothvat naše filološke znanosti i nakladništva.

JOSIP BRATULIĆ

Antonija ZARADIJA KIŠ, Marinka ŠIMIĆ, *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku. Studija – Transliteracija – Faksimil*. Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, Staroslavenski institut, Zagreb 2020., 367 str.

Oko 1300. napisao je talijanski benediktinac Toma Gozzadini traktat *Fiore di virtù* koji govori o ljudskim vrlinama i manama, o mudrosti i mahnitosti, o pravdi i nepravdi, o istini i laži, o jakosti i strahu, o čistoći i tjelesnom grijehu i o drugim za srednjovjekovnu književnost tako važnim opozicijama. Gozzadinijeva se knjiga proširila po svoj Italiji, postala omiljena lektira i školsko